

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:23.05.2020 ✓Accepted/Kabul:13.07.2020

DOI:10.30794/pausbed.741900

Araştırma Makalesi/ Research Article

Akar, G. (2021). "Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Turizm Arasındaki İlişki:Türkiye Örneği", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 43, Denizli, ss. 191-204.

DOĞRUDAN YABANCI YATIRIMLAR VE TURİZM ARASINDAKİ İLİŞKİ:TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Gökhan AKAR*

Öz

Dünyada hızla büyüyen endüstrilerden biri olan turizm tüm ülkeler için önemli hale gelmiştir. Bununla birlikte küreselleşme süreciyle beraber gelişmekte olan ülkelerde doğrudan yabancı yatırım girişleri de artmıştır. Bu kapsamda özellikle gelişmekte olan ülkelerde turizm endüstrisinin gelişimi için gerekli olan sermaye ve altyapının iyileştirilmesinde doğrudan yabancı yatırımlar önemli bir rol oynayabilmektedir. Turizmin gelişmesiyle birlikte birçok sektör için artan talep, çok uluslu şirketleri yatırım yapma konusunda teşvik etmektedir. Bu çalışmanın amacı doğrudan yabancı yatırımlar ve gelen turist sayısı arasındaki nedensel ilişkiyi Türkiye örneğinde incelemektir. Bu kapsamda değişkenler 2005:1-2019:4 dönemine ait veriler kullanılarak Granger nedensellik ve Johansen eşbütünleşme yöntemleriyle analiz edilmiştir. Çalışmanın sonucunda değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Ayrıca gelen turist sayısından doğrudan yabancı yatırımlara doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi de tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Turizm, Doğrudan Yabancı Yatırım, Türkiye.*

THE RELATIONSHIP BETWEEN FOREIGN DIRECT INVESTMENT AND TOURISM: THE CASE OF TURKEY

Abstract

Tourism which is one of the fastest growing industries in the world, has become important for all countries. In addition, foreign direct investment in developing countries has increased with the globalization process. In this context, foreign direct investments can play an important role in improving the capital and infrastructure required for the development of the tourism industries, especially in developing countries. In addition, with the development of tourism, increasing demand for many sectors encourages multinational companies to invest. The aim of this study is to examine the causal relationship between foreign direct investments and the number of tourist arrivals in the sample of Turkey. In this context, variables were analyzed using data from 2005:1-2019:4 by Granger causality and Johansen cointegration methods. As a result of the study, it was found that there was a cointegration relationship between the variables. In addition, the unidirectional causality relationship has been identified from the number of tourist arrivals to foreign direct investments.

Keywords: *Tourism, Foreign Direct Investment, Turkey.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, KARAMAN.
e-posta:gakar@kmu.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0001-8401-4052>).

1. GİRİŞ

Varlıkların yabancı bir ülkeden ev sahibi ülkeye yatırımı olarak ifade edilen doğrudan yabancı yatırımlar (DYY) hem yeni hem de yerleşik yada mevcut varlıkları içermektedir (Snyman ve Saayman, 2009:49). DYY, bir firmaya yeni pazar fırsatları, daha düşük üretim maliyetleri ve finans kaynaklarına erişim imkanı tanımaktadır. Ayrıca DYY üretimin uluslararası boyuta taşınmasında önemli bir role sahiptir (Ivanovic vd., 2011). Bununla birlikte ev sahibi ülke açısından yeni teknoloji, sermaye ve yönetim becerileri sağlayarak ekonomik büyüme için teşvik edici bir rol oynamaktadır. Ülke ekonomileri açısından günümüzde daha da önemli hale gelen bir diğer faktörde turizm endüstrisidir. Çünkü ülke ekonomilerinde çarpan ve ödemeler dengesindeki olumlu etkileriyle birlikte ekonomik büyümeye doğrudan ve dolaylı olarak katkı sağlamaktadır.

Turizm endüstrisi konaklama, ulaşım, eğlence, finansal hizmetler, inşaat, tarım, sağlık ve tıbbi hizmetler ve telekomünikasyon dahil birçok sektörden oluşan karmaşık bir değer zinciri yapısına sahiptir (Marvell, 2011). Bu kapsamda turizm endüstrisi önsel ve gerisel bağlantılarının yüksek olmasından dolayı birçok farklı sektör için talep oluşturarak ülke ekonomisi için önemli bir rol oynamaktadır. Örneğin gıda, inşaat, iletişim, elektrik, gaz, su ve kanalizasyon gibi hizmetlerin oteller ve turistik tesisler için tedarik edilmesi geriye doğru bağlantıları ifade ederken, konferans, etkinlik, eğlence sektörleri, tur işletmeleri gibi sektörlerle olan ilişkisine de ileri bağlantılar denilmektedir (Ilie,2015:10).

Turizm endüstrisi sahip olduğu faaliyet yapısı nedeniyle turizmin gelişmesi ve ekonomik büyüme açısından finansal kaynakların bulunması önem arz etmektedir (Terzi ve Akbulut Bekar, 2019:16). Ayrıca turizm endüstrisindeki gelişme için ulaşım, telekomünikasyon, elektrik, su ve doğalgaz gibi altyapıların belirli bir standarda sahip olması gerekmektedir. Bu standarda sahip olmayan ülkelerde yatırım yapılması zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda sermaye, teknoloji yada bilgi eksikliğine sahip gelişmekte olan ülkelerde DYY bu açığı doldurmak için bir araç olarak kabul edilmektedir (Ilie,2015:11). Bu nedenle, özellikle büyük kurulum maliyetleri gerektiren sermaye yoğun turizm projeleri söz konusu olduğunda ve turizm endüstrisinin büyümesi için finansal kaynaklara ihtiyaç vardır. Bu kapsamda esas olarak Çok Uluslu Şirketler (ÇUŞ) tarafından üretilen DYY'ların özellikle gelişmekte olan ülkelerde, turizm ve kalkınma açısından altyapı ve binaların geliştirilmesi için gerekli sermaye ve bilgiyi sağlayarak önemli bir rol oynaması beklenmektedir (Nunkoo ve Seetanah, 2018:558).

Bu kapsamda çalışmanın amacı, Türkiye'ye gelen doğrudan yabancı yatırımlar ve turist sayısı arasında nedensellik ilişkisinin olup olmadığını incelemektir. Ayrıca çalışmanın sonucunda elde edilecek bulguların doğrudan yabancı yatırımlar ve turizm endüstrisinin gelişimine yönelik uygulanacak politikalara katkı sağlaması amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda çalışma dört bölüme ayrılmıştır. İlk bölümü izleyen ikinci bölümde literatürdeki çalışmalar özetlenmiştir. Üçüncü bölümde model hakkında bilgi verilmiştir. Son bölümde de analiz sonuçlarına ve politika önerilerine yer verilmiştir.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Gelişmekte olan ülkeler için turizm, bir gelişme fırsatı olarak görülmektedir (Akar,2019). Çünkü turizm, ekonomik büyüme üzerinde beklenen pozitif etkisiyle birlikte ülke ekonomileri için önem arz etmektedir (Yapar Saçık vd., 2019). Bu doğrultuda turizmin dünyada hızlı bir şekilde gelişmesi endüstriye yönelik hükümet politikalarını teşvik etmiştir (Işık, 2015:93). Bu kapsamda yüksek işsizlik, sınırlı dış kaynaklar, ticaret dengesi ve ürün yoğunlaşması gibi sorunların yaşandığı gelişmekte olan ülkelerde sistematik ve dikkatli bir şekilde planlanmış turizm gelişimi, ülke ekonomisinde önemli ve baskın bir rol oynayabilmektedir. Turist sayılarındaki artışın, özellikle istihdam ve döviz geliri açısından ev sahibi ülke ekonomileri üzerinde birçok olumlu etkileri görülebilmektedir (Yazdi vd., 2017: 16). Bununla birlikte endüstri artan bir şekilde döviz geliri elde edilmesine, istihdam oluşturulmasına, ekonomik çeşitliliğe, hizmet sektörünün teşvik edilmesine, kültürel faaliyetlerin canlandırılmasına ve uzak kırsal bölgelerin açılmasına olanak tanımaktadır (UNCTAD, 2007).

Turizm sermaye, altyapı, bilgi ve küresel tedarik zincirlerine ve dağıtıma erişimin gerekli olduğu bir faaliyettir. DYY genellikle bu faktörlerden yararlanmak için en etkili araçlardan biri olarak kabul edilmektedir (Yazdi vd., 2017). Bununla birlikte gelişmekte olan bir ülke için DYY, özellikle turizmin gelişmesinin temel taşları olan uluslararası havalimanları, otoyollar, oteller gibi alanların iyileştirilmesinde önemli rol oynayabilmektedir. Ayrıca DYY'lar

diğer turizm tesislerinin inşası ve geliştirilmesinde de önemli katkı sağlamaktadır. Bu kapsamda doğrudan yabancı yatırımlar turist gelişlerine nedensel bir bağlantı oluşturmaktadır. Çünkü turizm endüstrisinde daha iyi olanaklar sayesinde ülkeye daha fazla ziyaretçi çekilebilmesi mümkün olabilmektedir (Selvanathan vd.,2009). Özellikle bu nedenle turizm endüstrisine yönelik yatırımlarda yabancı sermayeye büyük ölçüde ihtiyaç duyulmaktadır (Çeken, 2003). Bu doğrultuda turizm endüstrisi açısından DYY, gerekli finansmanın sağlanmasıyla birlikte yönetim becerilerinin geliştirilmesi ve dış pazar olanakları açısından da önemli rol oynamaktadır (Ege ve Gürdoğan, 2006:42). Bu bağlamda çok uluslu şirketlerin turizm endüstrisine yatırım yapmasıyla birlikte uluslararası alanda sahip oldukları tecrübe ve tanıtım gücünden faydalanmak da ev sahibi ülkeler açısından önem arz etmektedir (Selek, 2009).

Özellikle gelişmekte olan ülkelerde DYY'lar turizm endüstrisinin gelişimini teşvik ederek artan mal ve hizmet talebine yönelik gerekli üretimin sağlanmasına da katkı sağlamaktadır. Buna karşın turizm endüstrisindeki gelişmeyle birlikte ulaşım ve otelcilik hizmetleri gibi sektörlerdeki artan talep çok uluslu şirketleri yatırım yapma konusunda teşvik etmektedir (Satrovic ve Muslija, 2019:66). Çünkü bu firmalar farklı kültürler, kurumsal düzenlemeler, talep modelleri ve piyasa yapılarından yararlanmak istemektedir. Bununla birlikte çok uluslu şirketler küresel rekabet güçlerini sürdürmek veya artırmak için uzun vadeli stratejik amaçlarını destekleyecek olan varlıkları aramaktadır (Bezuidenhout ve Grater, 2016:1116). Bununla birlikte turizm, dünya ekonomisinde hızla büyüyen bir endüstridir. Bu kapsamda turizmin ekonomik büyümeye katkısına yönelik literatürde çok sayıda çalışma bulunmasına rağmen turizm ve DYY arasındaki ilişkiyi inceleyen görece sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalardan bazıları aşağıda gibi özetlenmiştir.

Endo (2006) tarafından yapılan çalışmada 1985-2002 dönemine ait veriler yardımıyla seçilmiş ülkeler için turizm endüstrisinde gerçekleşmiş doğrudan yabancı yatırımları incelemiştir. Çalışmanın sonucunda otellere ve restoranlara yönelik doğrudan yabancı yatırımların zaman içinde önemli ölçüde arttığını ve buna rağmen görece olarak hala düşük seviyede olduğunu belirtmiştir.

Moore ve Craigwell (2008), 21 gelişmekte olan küçük ada devleti (SIDS) için 1980-2004 dönemine ait verileri kullanarak DYY ve turizm arasındaki ilişkiyi panel nedensellik analiz yöntemini kullanarak incelemişlerdir. Çalışmada değişkenler arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu tespit etmişlerdir.

Fayissa vd. (2008) tarafından yapılan çalışmada 42 tane Afrika ülkesi için 1995-2004 dönemine ait verileri kullanarak ekonomik büyüme, kalkınma ve turizm arasındaki ilişkiyi panel veri analiz yöntemiyle incelemişlerdir. Çalışmanın sonucunda Sahra Altı Afrika ülkelerinde turizmin gelişmesinin ekonomik büyümeyle birlikte fiziki ve beşeri sermaye yatırımlarının artmasına önemli ölçüde katkı sağladığı bulgusuna ulaşmışlardır.

Cortes-Jimenes (2008) tarafından yapılan çalışmada İtalya ve İspanya örneğinde turizmin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini dinamik panel veri tekniği yardımıyla incelemiştir. Çalışmada elde edilen sonuçlara göre hem uluslararası hem de yurt içi turizmin İspanya ve İtalya'da bölgesel ekonomik büyüme için önemli ve olumlu bir role sahip olduğu bulgusuna ulaşmıştır.

Selvanathan vd. (2009) tarafından yapılan çalışmada Hindistan'daki doğrudan yabancı yatırımlar ve gelen yabancı turist sayısı arasındaki ilişkiyi 1995:2-2007:2 dönemine ait üçer aylık veriler kullanarak, VAR temelinde Granger nedensellik testi yardımıyla incelemişlerdir. Çalışmanın sonucunda doğrudan yabancı yatırımlardan turizme doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulgusuna ulaşmışlardır.

Bahar (2010) tarafından yapılan çalışmada Türkiye'de turizm endüstrisine gelen doğrudan yabancı yatırım ve ekonomik büyüme arasındaki uzun dönemli bir ilişkinin olup olmadığını incelemiştir. Çalışmada 1986-2006 yıllarını kapsayan döneme ait verileri en küçük kareler yöntemiyle analiz etmiştir. Çalışmanın sonucunda turizm endüstrisine gelen doğrudan yabancı yatırımlar ve ekonomik büyüme arasında olumlu bir ilişkinin olduğu bulgusuna ulaşmıştır.

Chen (2010) tarafından yapılan çalışmada turizm endüstrisindeki doğrudan yabancı yatırımların etkisini 1978-2008 dönemi için Çin örneğinde iç bölgelerde ve kıyı bölgelerindeki gelişme sürecindeki eşitsizliği göz önünde bulundurarak incelemiştir. Çalışmanın sonucunda doğrudan yabancı yatırımların iç bölgelere göre

kıyı bölgesindeki turizm endüstrisini daha fazla etkilediği ve DYY girişleriyle birlikte kıyı bölgesinde turizmin ve ekonomik gelişmenin yaşandığı sonucuna ulaşmıştır.

Katircioğlu (2011), uluslararası turizm ile DYY girişleri arasındaki ilişkiyi Türkiye için 1970-2005 dönemine ait yıllık verileri kullanarak ARDL ve Granger nedensellik testi yardımıyla incelemiştir. Çalışmanın sonucuna göre bu iki değişken için yalnızca ARDL modelinde DYY girişleri bağımlı değişken olduğunda uzun dönemli denge ilişkisi olduğunu tespit etmiştir. Ayrıca çalışmada, uluslararası turist gelişinden DYY tek yönlü bir nedensellik olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Salleh vd. (2011) tarafından yapılan çalışmada Malezya, Singapur, Tayland, Çin ve Hong Kong gibi seçilmiş Asya ülkelerinde turizm endüstrisinin gelişimi ile DYY arasındaki ilişkiyi 1978-2008 dönemi için ARDL modelini kullanarak analiz etmişlerdir. Çalışmanın sonucunda incelenen tüm ülkeler için değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğu tespit etmişlerdir. Ayrıca Hong Kong için kısa dönemde, turizm ve DYY arasında çift yönlü, Malezya ve Tayland için turizm ve DYY arasında tek yönlü bir ilişki tespit etmişlerdir. Singapur ve Çin'de ise bu iki değişken arasında herhangi bir ilişki olmadığı bulgusuna ulaşmışlardır.

Fereidouni ve Al-mulali (2012) tarafından yapılan çalışmada gayrimenkul sektöründeki doğrudan yabancı yatırımlar ve turizm arasındaki ilişkiyi hem kısa hem de uzun dönem açısından seçilmiş OECD ülkeleri için 1995-2009 dönemine ait verileri kullanarak panel eş bütünleşme ve panel Granger nedensellik testleri yardımıyla analiz etmişlerdir. Çalışmanın sonucunda gayrimenkul sektörüne yapılan doğrudan yabancı yatırımlar ve uluslararası turizm arasında uzun dönemde çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit etmişlerdir.

Samimi vd. (2013) tarafından yapılan çalışmada gelişmekte olan ülkelerde 1995-2008 dönemine ait verileri kullanarak turizme ilişkin DYY ve turizm arasında panel VECM yöntemiyle değişkenler arasında nedensellik ve eş bütünleşme ilişkisini araştırmışlardır. Çalışmada değişkenler arasında uzun dönemde eşbütünleşme ilişkisinin olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca, turizm sektöründeki DYY ve turizm arasında uzun dönemde çift yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit etmişlerdir.

Erkılıç (2013) tarafından yapılan çalışmada Türkiye örneğinde turizm endüstrisinde konaklama ve yiyecek faaliyetine yönelik yapılan doğrudan yabancı yatırımlar ve turizm gelirleri arasındaki ilişkiyi 2007-2012 dönemine ait verileri kullanarak Johansen eşbütünleşme ve Granger nedensellik yöntemleriyle incelemiştir. Çalışmanın sonucunda DYY'den turizm gelirlerine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulgusuna ulaşmıştır.

Simatupang ve Chik (2014) tarafından yapılan çalışmada Endonezya'nın turizm cazibe merkezlerinden biri olan Sumatra Utara örneğinde turizm endüstrisindeki doğrudan yabancı yatırımlar ve ekonomik büyüme ilişkisini incelemiştir. Çalışmanın sonucunda turizm endüstrisine yapılan doğrudan yatırımların ekonomik büyümeyi etkilediği sonucuna ulaşmışlardır.

Işık (2015) tarafından yapılan çalışmada gelişmiş yedi ülke için doğrudan yabancı yatırım ve turizm gelişimi arasındaki nedensel ilişkiyi 1980-2012 dönemine ait verileri kullanarak panel veri yöntemiyle incelemiştir. Çalışmanın sonucunda turizm sektöründeki gelişmenin, doğrudan yabancı yatırımları etkilediği bulgusuna ulaşmıştır.

Işık (2016) tarafından yapılan çalışmada Türkiye'de turizm harcamaları, DYY ve ekonomik arasındaki ilişkiyi 1985-2014 dönemine ait verileri kullanarak ARDL ve hata düzeltme modeli (ECM) yöntemiyle analiz etmiştir. Çalışmanın sonucunda turizm harcamalarından doğrudan yabancı yatırımlara tek yönlü bir ilişki tespit etmiştir.

Rajapakse (2016) tarafından yapılan çalışmada 2005:1- 2013:4 dönemine ait veriler kullanarak, Sri Lanka örneğinde turizm sektöründeki DYY, gelen yabancı turist sayısı ve turizm geliri arasındaki ilişkiyi VAR modeli yardımıyla incelemiştir. Çalışmasının sonucunda turizme yapılan doğrudan yabancı yatırımlardan hem turist sayısına hem de turizm gelirlerine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit etmiştir.

Peric ve Radic (2016) tarafından yapılan çalışmada turizmdeki doğrudan yabancı yatırım stoku ve gelen uluslararası turist sayısı arasındaki nedensel ilişkiyi Hırvatistan örneğinde 2000:1-2012:4 dönemine ait verileri kullanarak Johansen eşbütünleşme, Granger ve Toda-Yamamoto testleri yardımıyla incelemiştir. Çalışmanın

sonucunda turizmdeki doğrudan yabancı yatırımlardan gelen turist sayısına doğru kısa dönemde tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit etmişlerdir.

Tomohara (2016) tarafından yapılan çalışmada turizm ve doğrudan yabancı yatırımlar arasındaki ilişkiyi Japonya için 1996-2011 dönemi ait verileri kullanarak dinamik panel modeli yardımıyla incelemiştir. Çalışmada gelen yabancı turist sayısının artmasının doğrudan yabancı yatırımlarla birlikte turizmle ilgili sektörleri geliştirdiği sonucuna ulaşmıştır.

Bezic ve Radic (2017) Hırvatistan'da turizm sektöründe DYY ile turizm brüt katma değeri arasındaki nedensellik ilişkisini 2001:1-2012:4 dönemine ait verileri kullanarak Johansen eş bütünleşme ve Toda-Yamamoto nedensellik testi yardımıyla incelemiştir. Çalışmanın sonucunda değişkenler arasında uzun dönemde eşbütünleşme ilişkisi tespit etmişlerdir. Toda-Yamamoto nedensellik testi sonucuna göre turizm sektöründe DYY ile brüt katma değer arasında kısa dönem için nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Şahbaz ve Mızırak (2017) tarafından yapılan çalışmada doğrudan yabancı yatırımlar ve turizm gelirleri arasındaki ilişkiyi Türkiye için 1974-2014 dönemine ait veriler yardımıyla eş-bütünleşme ve nedensellik analizi yöntemlerini kullanarak incelemiştir. Çalışmanın sonucunda doğrudan yabancı yatırımlar ile turizm gelirleri arasında uzun dönemli bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir. Ayrıca DYY'ların turizm gelirlerini arttırdığı bulgusuna ulaşmışlardır.

Chen (2017) tarafından yapılan çalışmada turizm ve doğrudan yabancı yatırım arasındaki ilişkiyi Çin örneğinde 2000-2014 dönemine ait verileri kullanarak dinamik panel veri yöntemiyle incelemiştir. Çalışmanın sonucunda turizmin gelişmesinin hem turizm hem de diğer sektörlerde doğrudan yabancı yatırım girişlerini arttırabileceği sonucuna ulaşmıştır.

Yu-Chi ve Lin (2018) tarafından yapılan çalışmada 1975-2016 dönemine ait verileri kullanarak Tayvan için uluslararası turist gelişleri, döviz gelirleri, DYY ve ekonomik büyüme değişkenleri arasında Granger nedensellik ve eşbütünleşme ilişkisini incelemiştir. Çalışmanın sonucunda değişkenler arasında uzun dönemde eşbütünleşme ilişkisi tespit etmişlerdir. Ayrıca gelen turist sayısı ve DYY arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi tespit edememişlerdir.

Meivitanli (2018) tarafından yapılan çalışmada turizme gelen doğrudan yabancı yatırımların ekonomik büyüme üzerindeki etkisini 2005-2012 dönemine ait veriler yardımıyla 18 OECD ülkesi için GMM yöntemiyle analiz etmiştir. Çalışmanın sonucunda turizm endüstrisindeki doğrudan yabancı yatırımların ekonomik büyümeyi önemli ölçüde etkilemediğini tespit etmiştir.

Arain vd. (2019) tarafından yapılan çalışmada 1995-2017 dönemine ait aylık verileri kullanarak Granger nedensellik ve Kantil regresyon yaklaşımı yardımıyla turizm destinasyonunda öne çıkan ilk 10 ülke için turizm ve doğrudan yabancı yatırımlar arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmanın sonucunda Meksika ve Rusya haricindeki tüm ülkeler için doğrudan yabancı yatırımlar ve turizm arasında olumlu bir ilişki olduğu bulgusuna ulaşmışlardır.

Satrovic ve Muslija (2019) 113 ülkede doğrudan yabancı yatırım ve turizm arasındaki ilişkiyi 1995-2015 dönemine ait verileri kullanarak panel veri regresyon yöntemiyle analiz etmişlerdir. Çalışmada turizmin doğrudan yabancı yatırımlar üzerinde olumlu etkisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Gövdeli (2019) tarafından yapılan çalışmada 19 Orta ve Doğu Avrupa ülkesi için 1995-2017 dönemine ait yıllık veriler kullanılarak DYY, turizm gelirleri, dışa açıklık ve ekonomik büyüme arasında nedensellik ve eş bütünleşme ilişkisini incelemiştir. Çalışmada değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisinin bulunduğu sonucuna ulaşmıştır.

Siddiqui ve Siddiqui (2019) tarafından yapılan çalışmada Pakistan örneğinde doğrudan yabancı yatırımlar ve turizm arasındaki ilişkiyi 1979-2017 dönemine ait verileri kullanarak Johansen eşbütünleşme ve VECM dayalı Granger nedensellik testi yöntemleriyle analiz etmişlerdir. Çalışmanın sonucunda değişkenler arasında eşbütünleşme ve kısa dönemde turizmden doğrudan yabancı yatırımlara doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit etmişlerdir.

Rasit vd. (2019) tarafından yapılan çalışmada ASEAN ülkeleri için 2004-2017 dönemine ait verileri kullanarak turizm ve doğrudan yabancı yatırımlar arasındaki ilişkiyi havuzlanmış en küçük kareler yöntemiyle incelenmişlerdir. Çalışmanın sonucunda değişkenler arasında pozitif bir ilişkinin olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Terzi ve Akbulut Bekar (2019) tarafından yapılan çalışmada 1974-2014 dönemine ait verileri kullanarak Türkiye örneğinde DYY, dış açıklık ve turist sayısı arasındaki ilişkiyi ARDL ve Dolado-Lütkepohl Granger nedensellik yöntemiyle incelemişlerdir. Çalışmada turist sayısından doğrudan yabancı yatırımlara tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit etmişlerdir. Ayrıca ARDL sonucuna göre doğrudan yabancı yatırımların turist sayısını etkilediği bulgusuna ulaşılmıştır.

Ak ve Zengin (2020) ikincil veri analizine dayalı olarak yapmış oldukları çalışmada turizm alanında en fazla doğrudan yabancı yatırımı yapan ve yapılan ilk on ülkenin gelişimi ve Türkiye’de turizm alanında doğrudan yabancı yatırımların gelişimini incelemişlerdir. Çalışmada Türkiye’de turizm endüstrisine gelen doğrudan yabancı yatırımların son yıllarda artmasına rağmen, gerçekleşen yatırımların yeterli düzeyde olmadığını ve bu kapsamda yeni politikalara ihtiyaç olduğunu belirtmişlerdir.

Çalışmalarda incelenen veri seti ve ülkeler açısından sonuçlar farklılık arz etmektedir. Bu doğrultuda elde edilen bulgular genel olarak değerlendirildiğinde turizm ve DYY değişkenlerinin birbirini etkileyebileceği görülmektedir. Bu çalışmada değişkenler arasındaki ilişkinin Türkiye örneklemini açısından incelenmesi, Türkiye’nin son yıllarda turizmde göstermiş olduğu gelişimle birlikte en fazla turist çeken ilk 10 ülke arasında yer alması nedeniyle önem arz etmektedir. Bu kapsamda çalışmada kullanılan veri setinin güncel olması, veri olarak turist sayısı ve toplam doğrudan yabancı yatırım girişlerinin baz alınması açısından da çalışmayı farklı kılmaktadır. Bu kapsamda analiz sonucunda elde edilecek bulguların literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

3.YÖNTEM

Zaman serileri rassal bir değişkenin zaman bağılı olarak aldığı değerlerin ardışık bir şekilde sıralanmasıyla oluşturulmaktadır. Zaman serilerindeki veriler geçmiş dönem verilerinden etkilenmesi mümkün olabilmektedir. Zaman serileri sistematik olarak değişim gösterdiklerinde bu seriler üzerinde yapılan çalışmalar anlamlılığını kaybetmektedir (Çakmur Yıldız, 2010:242-243). Bu nedenle zaman serileri ile çalışıldığında serilerin durağan olması gerekmektedir. Durağan olmayan serilerle çalışıldığında sahte regresyon problemi oluşmaktadır. Sahte regresyon sorunu yaşanmaması için serilerin ortalaması ve varyansı zaman içerisinde sabit olmalıdır. Ayrıca iki dönem arasındaki kovaryans değeri sadece iki dönem arasındaki farka bağlı olmalıdır (Gujarati, 2016:319). Bir serinin durağan olması şu şekilde ifade edilmektedir (Bozkurt, 2013:29-30).

$$E(Y_t) = \mu$$

$$V(Y_t) = \sigma^2$$

$$E(Y_t - \mu)(Y_{t-k} - \mu) = \gamma_k \quad ; \forall t, k \text{ için}$$

Olmalıdır.

ADF birim kök testi üç farklı yapıya uygulanabilmektedir (Gujarati, 2016:319).

$$\Delta Y_t = \gamma Y_{t-1} + \varepsilon_t$$

$$\Delta Y_t = \beta_1 + \gamma Y_{t-1} + \varepsilon_t$$

$$\Delta Y_t = \beta_1 + \beta_2 t + \gamma Y_{t-1} + \varepsilon_t$$

Kullanılan hipotezler ise;

H_0 : Birim kök vardır

H_1 : Birim kök yoktur, şeklindedir.

H_0 kabul edilirse, seri birim kök içermektedir ve durağan değildir. Durağan olmayan verileri sabit bir veriye dönüştürmek içinse verilerin ilk gecikmeden başlayarak farkları alınmaktadır (Rajapakse, 2016:187).

Çalışmada kullanılan diğer birim kök testi Phillips-Perron birim kök testidir. Dickey-Fuller testinde hata terimleri arasında otokorelasyon gözlenmez. Fakat pek çok zaman serisi zayıf bağımlı ve heterojen dağılımlı hata terimlerine sahip olabilmektedir. Phillips (1987) ve Perron (1988) hata terimleri arasında otokorelasyon bulunabileceği varsayımıyla Phillips-Perron birim kök testini geliştirmişlerdir. PP testi ile her bir ADF testine gelen parametrik olmayan testler elde edilmektedir (Bozkurt, 2013:43).

İki değişkenli bir VAR modeli her denklemin kendi gecikmeli değerleri ile sistemdeki diğer değişkenlerin gecikmeleri değerlerinin içermektedir (Gujarati, 2016:387-389).

$$x_t = a_{10} - a_{12}y_t + b_{11}x_{t-1} + b_{12}y_{t-1} + \varepsilon_{xt}$$

$$y_t = a_{20} - a_{21}x_t + b_{21}x_{t-1} + b_{22}y_{t-1} + \varepsilon_{yt}$$

$$\varepsilon_{it} \sim \text{i.i.d}(0, \sigma_{\varepsilon_i}^2) \text{ ve } \text{cov}(\varepsilon_{xt}, \varepsilon_{yt}) = 0$$

ε_{xt} ve ε_{yt} beyaz gürültü sürecidir. Sıfır ortalama ve sabit varyansa sahiptir. Aralarında otokorelasyon ilişkisi bulunmamaktadır. X_t ve Y_t içsel değişkenleri, ε_{xt} ve ε_{yt} ise yapısal şokları temsil etmektedir. a_{10} ve a_{20} sabit terimlere b_{11} , b_{12} , b_{21} ve b_{22} ise gecikmeli değişkenlere ait parametreleri ifade etmektedir.

VAR modelinde uygun optimal gecikme uzunluğunu belirlemek için genellikle Akaike bilgi kriteri (AIC), Schwarz bilgi kriteri (SC), Log olabirlilik oranı testi (LR) ölçütü ve Hannan Quinn bilgi kriteri (HQ) kullanılmaktadır. Bununla birlikte, en çok kullanılan bilgi kriterleri AIC ve SC'dir. Optimum gecikme uzunluğuna sahip VAR tahmini modelin diğer gecikme uzunluklarını kullanmaktan daha yüksek açıklayıcı güce sahip olmasını sağlamaktadır. Bu nedenle çalışmalarda en küçük AIC / SC, en verimli ve doğru optimum gecikme uzunluğunu seçmek için kullanılabilir. (Rajapakse, 2016:188).

Granger nedensellik testi, bir zaman serisini diğer zaman serisinden tahmin etmek için uygulanır. Granger nedenselliğinin varsayımı, bağımsız değişkenin tek bir bağımlı değişken yerine her iki değişkenin geçmiş değerleri kullanılarak daha iyi tahmin edilebiliyorsa, bağımsız bir Granger bağımlılığına neden olduğudur. İki değişken arasında uzun vadede eşbütünleşme varsa, değişkenler arasında çift yönlü veya tek yönlü Granger nedensellik olması beklenir (Satrovic ve Muslija, 2019:70). Granger testi aşağıdaki regresyon çiftinin tahminini içermektedir (Gujarati, 2016:394):

$$Y_t = \sum_{i=1}^k \alpha_i Y_{t-i} + \sum_{i=1}^k \beta_i X_{t-i} + \varepsilon_{1t}$$

$$Y_t = \sum_{i=1}^k \alpha_i Y_{t-i} + \sum_{i=1}^k \beta_i X_{t-i} + \varepsilon_{1t}$$

$$H_0: \beta_j = 0 \text{ (} X_t, Y_t \text{nin nedeni değildir)}$$

$$H_1: \beta_j \neq 0 \text{ (} X_t, Y_t \text{nin nedenidir)}$$

Eşbütünleşme analizleri durağan olmayan serilerin uzun dönem içerisinde dengeye gelip gelmediklerini belirlemeye yaramaktadır. İki ya da daha fazla durağan olmayan serinin arasındaki doğrusal olan ilişki eğer durağansa bu değişkenler birbirinin eşbütünleşmiştir. Diğer bir ifadeyle seviye değerlerinden durağan olmayan seriler eğer aynı mertebede durağanlaşıyorsa bu seriler eşbütünleyen olarak tanımlanmaktadır (Çakmur Yıldıztan,

2010:247). Engle ve Granger tarafından geliştirilen koentegrasyon testinden sonra ortaya çıkan ve maksimum olasılık tahmin yöntemini kullanarak koentegre vektörlerin varlığını test eden Johansen yöntemi Johansen, Stock ve Watson tarafından ortaya atılmıştır (Kutlar, 2009:381).

Johansen eşbütünleşme yöntemi çok değişkenli, yüksek mertebeden bir otoregresif süreçle ifade edilen VAR modeline dayanmaktadır. VAR modellerinde bir değişken, kendisinin ve modelde yer alan bütün değişkenlerin gecikmeli değerleri ile gösterilmektedir. Yöntem, değişkenlerin veri seti arasında var olabilecek tüm farklı eş bütünleşme ilişkilerine olanak veren bir yöntem olarak geliştirilmiştir (Bozkurt, 2013:124-125). Yöntemde temel olan matris rankı ile karakteristik kökler arasındaki ilişkidir. Johansen yöntemi tüm değişkenlerin içsel değişken olarak kabul edildiği eşanlı bir denklem sistemini ifade etmektedir (Kutlar, 2009:381). Johansen yönteminde çok değişkenli eş bütünleşme ilişki sayısı yani rankı belirlemek için, maksimum özdeğer ve iz (trace) istatistiklerinden yararlanılmaktadır. Kullanılan matrisin (m-1) adet öz değeri hesaplandıktan sonra, bu köklerin kaç tanesinin anlamlı olduğu maksimum özdeğer ve iz istatistikleri ile belirlenmektedir. (Bozkurt, 2013:124-125).

4. VERİ VE AMPİRİK BULGULAR

Çalışmada 2005:1-2019:4 yıllarını kapsayan zaman dilimi için çeyrek dönemlik veri seti ele alınmıştır. Turizm değişkenini temsilen turist sayısı verisi kullanılmıştır. Turist sayısı TÜİK veri tabanından alınmıştır. Doğrudan yabancı yatırımlar verisi TCMB veri tabanından alınmıştır. Çalışmada kullanılan değişkenlere ait birim kök testi sonuçlarına Tablo 1 ve Tablo 2’de yer verilmiştir.

Tablo 1: Değişkenlere ait ADF birim kök testi sonuçları

Turist Sayısı -Düzy	ADF İstatistiği	Olasılık
Turist Sayısı (sabitli)	-1.2753	0.6354
Turist Sayısı (sabitli ve trendli)	-2.6590	0.2570
Turist Sayısı – 1.Fark		
Turist Sayısı (sabitli)	-8.8017	0.0000
Turist Sayısı (sabitli ve trendli)	-8.7267	0.0000
Doğrudan Yabancı Yatırım -Düzy		
Doğrudan Yabancı Yatırım(sabitli)	-5.9404	0.0000
Doğrudan Yabancı Yatırım(sabitli ve trendli)	-6.2886	0.0000
Doğrudan Yabancı Yatırım-1.Fark		
Doğrudan Yabancı Yatırım(sabitli)	-12.7730	0.0000
Doğrudan Yabancı Yatırım(sabitli ve trendli)	-12.8257	0.0000

Yukarıdaki tabloda ADF birim kök testi sonuçları gösterilmektedir. Tablodan anlaşıldığı üzere turist sayısı değişkeni, I(0)’da durağan değildir, serinin birinci farkı alındığında (1)’de durağan hale gelmektedir. Doğrudan yabancı yatırım değişkeni ise, I(0)’da durağandır. Eşbütünleşme analizi gereği, doğrudan yabancı yatırım değişkeninin de birinci farkı alınmış, yine bu değişkenin de I(1)’de durağan halde bulunduğu gözlemlenmiştir. Yani her iki değişkenin de I(1)’de birim kök içermedikleri sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 2: Değişkenlere Ait PP birim kök testi sonuçları

Turist Sayısı -Düzy	PP İstatistiği	Olasılık
Turist Sayısı (sabitli)	-1.1062	0.7079
Turist Sayısı (sabitli ve trendli)	-2.6502	0.2606
Turist Sayısı – 1.Fark		
Turist Sayısı (sabitli)	-8.9531	0.0000
Turist Sayısı (sabitli ve trendli)	-8.8693	0.0000
Doğrudan Yabancı Yatırım -Düzy		
Doğrudan Yabancı Yatırım(sabitli)	-6.0165	0.0000
Doğrudan Yabancı Yatırım(sabitli ve trendli)	-6.2755	0.0000
Doğrudan Yabancı Yatırım-1.Fark		
Doğrudan Yabancı Yatırım(sabitli)	-14.6705	0.0000
Doğrudan Yabancı Yatırım(sabitli ve trendli)	-14.9724	0.0000

Yukarıda Tablo 2’de PP birim kök testi sonuçları gösterilmektedir. Bant genişliği Newey West Bandwith olarak seçilen PP birim kök testi sonuçlarında; turist sayısı değişkeninin I(0)’da durağan olmadığı görülmektedir. Bu değişkenin birinci farkı alındığında I(1)’de durağan hale geldiği anlaşılmaktadır. Doğrudan yabancı yatırım değişkeninin ise I(0)’da durağan halde bulunduğu gözlemlenmektedir. Yine yöntem gereği her iki değişkenin de birinci farkları alınmış ve değişkenlerin I(1)’de birim kök içermedikleri kanısına varılmıştır.

Tablo 3: Gecikme uzunluğunun belirlenmesi

Gecikme Sayısı	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-30.5978	NA	0.0112	1.1854	1.2584	1.2136
1	25.5610	106.1913*	0.0017*	-0.7113*	-0.4923*	-0.6266*
2	28.6169	5.5561	0.0017	-0.6770	-0.3120	-0.5358
3	29.1453	0.9223	0.0020	-0.5507	-0.0398	-0.3531
4	32.9843	6.4217	0.0020	-0.5449	0.1121	-0.2908
5	37.3699	7.0168	0.0020	-0.5589	0.2440	-0.2484

Maksimum gecikme uzunluğu 5 olarak otomatik seçildiğinde, tüm bilgi kriterleri birinci gecikmenin uygun olduğunu göstermektedir. Bu nedenle çalışmada uygun gecikme uzunluğu Akaike bilgi kriteri bağlamında 1 olarak belirlenmiştir. Bundan sonra ise Granger nedensellik / blok dışsallık Wald testi sonuçları raporlanmıştır.

Tablo 4: Granger nedensellik / Blok dışsallık Wald testi

Bağımlı Değişken: LOGTS			
	X ²	sd	Olasılık
LOGDYY	0.1783	1	0.6728
Bağımlı Değişken: LOGDYY			
	X ²	sd	Olasılık
LOGTS	3.7035	1	0.0543

Uygun gecikme uzunluğu 1 olarak belirlendikten sonra Granger nedensellik testi ile değişkenler arasındaki ilişkiler araştırılmıştır. Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere birinci modelde doğrudan yabancı yatırımları temsil eden LOGDDY serisi bağımsız ve gelen turist sayısını temsil eden LOGTS serisi ise bağımlı değişkenlerdir. Birinci modelde, LOGDDY serisine ait olasılık değerinin istatistiksel olarak % 10’da anlamlı olmadığı görülmektedir. Yani doğrudan yabancı yatırımlardan, gelen turist sayısına doğru istatistiksel olarak anlamlı bir nedensellik ilişkisinin bulunmadığı anlaşılmaktadır.

İkinci modelde ise doğrudan yabancı yatırımları temsil eden LOGDDY serisi bağımlı ve gelen turist sayısını temsil eden LOGTS serisi bağımsız değişkenlerdir. Modelde gelen turist sayısını temsil eden LOGTS serisine ait olasılık değerinin % 10’da anlamlı olduğu görülmektedir. Yani gelen turist sayısını temsil eden LOGTS serisinden, doğrudan yabancı yatırımları temsil eden LOGDDY serisine doğru istatistiksel olarak anlamlı bir nedensellik ilişkisinin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 5: VAR tahmin sonuçları

	LOGTS	LOGDYY
LOGTS(-1)	0.9413	-0.6332
	(0.0483)	(0.3290)
	[19.4829]*	[-1.9244]*
LOGDYY(-1)	0.0075	0.2489
	(0.0177)	(0.1202)
	[0.4222]	[2.0705]*
C	0.8788	15.7422
	(0.7849)	(5.3448)
	[1.1196]	[2.9453]*
R ²	0.8722	0.1374
Düzeltilmiş R ²	0.8676	0.1066

* Sembolü %5 anlamlılık düzeyinde anlamlı olduklarını belirtmek için kullanılmıştır.

Yukarıdaki tabloda VAR analizi tahmin sonuçları gösterilmektedir. Birinci modelde gelen turist sayısını temsil eden LOGTS serisi bağımlı ve doğrudan yabancı yatırımları temsil eden LOGDYY serisi ise bağımsız değişkendir. Turist sayısının bağımlı değişken olduğu denklemde bir dönem gecikmeli turist sayısı değişkeninin anlamlı olduğu görülmüştür. Doğrudan yabancı yatırımların bağımlı değişken olduğu denklemde bir dönem gecikmeli turist sayısı ve bir dönem gecikmeli doğrudan yabancı yatırımlar değişkenlerinin anlamlı olduğu görülmüştür.

Tablo 6: İz (Trace) istatistiği sonuçları

Hipotezler	Özdeğer	Trace İstatistiği	0.05 Kritik Değeri	Olasılık
E.B. İlişkisi Yoktur	0.3230	25.3302	20.2618	0.0092*
En az 1 tane E.B. İlişkisi vardır	0.0455	2.7023	9.1645	0.6377

Tablo 7: Maksimum özdeğer istatistiği sonuçları

Hipotezler	Özdeğer	Max-Özdeğer İstatistiği	0.05 Kritik Değeri	Olasılık
E.B. İlişkisi Yoktur	0.3230	22.6279	15.8921	0.0037*
En az 1 tane E.B. İlişkisi vardır	0.0455	2.7023	9.1645	0.6377

λ_{trace} ve λ_{max} istatistikleri değişkenler arasında uzun dönem ilişkisinin olduğunu ifade etmektedir. İz ve Max-Özdeğer istatistiklerine göre eşbütünleşme ilişkisi yoktur şeklinde kurulan H_0 hipotezi reddedilmektedir. Buna karşın en az bir tane eşbütünleşme ilişkisi vardır şeklinde kurulan H_1 alternatif hipotezi ise kabul edilmektedir. Bu nedenle en az bir tane eş bütünleşme ilişkisinin bulunduğu şeklinde karar verilmektedir. Gecikme sayısı 1 olarak AIC kriterine göre belirlenmiştir.

Tablo 8: Normalleştirilmiş eşbütünleşme katsayıları

LOGDYY	LOGTS	C
1.0000	1.1522	-25.8454
	(0.4494)	(7.0590)

(Parantez içindekiler standart hataları göstermektedir.)

Tahmin edilen model aşağıdadır:

$$\text{LOGDYY} = -25,85 + 1,15\text{LOGTS} \\ (7.06)(0.45)$$

Tablo 8'deki normleştirilmiş eş bütünleşme katsayıları gösterilmektedir. Bulgulara göre turist sayısı 1.1522 katsayısıyla doğrudan yabancı yatırımları pozitif olarak etkilemektedir.

5.SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada Türkiye gelen turist sayısı ve doğrudan yabancı yatırımlar arasındaki ilişki 2005:1-2019:4 dönemine ait veriler kullanılarak analiz edilmiştir. Çalışmada ilk olarak değişkenlere ilişkin zaman serisi verileri ADF ve Philips Perron birim kök testi ile sınanmış ve birinci fark durağan oldukları tespit edilmiştir. Bu doğrultuda serilere ait ilişkiyi incelemek adına VAR modeli tahmin edilmiştir. Bu kapsamda turist sayısı ve doğrudan yabancı yatırımlar arasındaki nedensellik ilişkisini belirleyebilmek için Granger ve Johansen analizleri yapılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre turist sayısından doğrudan yabancı yatırımlara doğru tek yönlü nedensellik ilişkisinin olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Ayrıca çalışmanın sonucunda değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisinin olduğu tespit edilmiştir. Çalışmamızdaki bulgular literatürdeki Katircioğlu (2011), Salleh vd. (2011), Işık (2015), Işık (2016), Satrovic ve Muslija (2019) gibi çalışmalar tarafından desteklenmektedir.

Sonuç olarak çalışmada elde edilen bulgulara göre turist sayısındaki artışın, doğrudan yabancı yatırımları teşvik etmek açısından önemli olduğu görülmektedir. Bu nedenle Türkiye'de turizm endüstrisinin gelişmesinin ekonomi üzerindeki olumlu etkileriyle birlikte yabancı yatırımların girişlerinde de önemli bir fonksiyona sahip olması beklenmektedir. Bu bağlamda Türkiye ekonomisi açısından turist sayısı, doğrudan yabancı yatırımlarının belirleyicileri arasında yer almaktadır. Bununla birlikte çok uluslu şirketlerin yatırım yaptıkları ülkelerde uluslararası pazarlara yönelik sistematik eğitim programları yürütme deneyimine sahip oldukları için beşeri sermaye gelişimine önemli katkı sağlamaları beklenmektedir. Bu nedenle politika yapıcıların turizm endüstrisine daha fazla doğrudan yabancı yatırımın gelmesini sağlamaları sektörde bilgi ve beceri aktarımının gerçekleşmesine olanak tanıyacaktır.

Gelişmekte olan ülkeler için en büyük zorluk, kendi ülkelerini turistler için daha cazip hale getirecek ve pazarlığı geliştirecek politika paketleri oluşturmaktır. Bu kapsamda Türkiye Otelciler Federasyonu (TÜROFED) gibi kuruluşların, turizmdeki çok uluslu şirketlere, turizm ağlarına entegre olmaları açısından destek olması önem arz etmektedir. Bu bağlamda tur operatörleri gibi alanlarda çeşitlenmenin gerçekleşmesi daha fazla turistin ülkeye gelmesine katkı sağlayacaktır. Bu durum turizmden daha fazla gelir elde edilmesine neden olacaktır. Ayrıca özellikle konaklama alanına yönelik çok uluslu şirketlerin turizm endüstrisi açısından bir kalite standardı oluşturması, turistlerin destinasyon tercihlerinde önemli bir faktör olabilmektedir. Bu açıdan turizmin gelişmesiyle birlikte daha fazla doğrudan yabancı yatırımın konaklama sektörüne gelmesi mümkün olabilecektir. Bu doğrultuda tesis ve yatak kapasitesinin artması sağlanacaktır.

Turizm endüstrisinde hizmet kalitesinin yükselmesiyle ülkenin uluslararası rekabet gücü elde etmesi beklenmektedir. Turizm endüstrisinin gelişmesi sonucunda beklenen ekonomik etkiler ve doğrudan yabancı yatırımlar açısından katkısı göz önünde bulundurulduğunda endüstrinin ilerlemesine yönelik daha fazla politika geliştirilmesi önem arz etmektedir. Bu kapsamda turizm endüstrisinde değişen tüketici taleplerine göre gereken dönüşüm gerçekleşmelidir. Ayrıca turizm ürünü çeşitlendirilerek sağlık, golf, kruvaziyer turizmi gibi nedenlerle turistlerin Türkiye'ye gelmesi sağlanarak gelen turistlerin konaklama süresinin uzatılmasına yönelik faaliyetler geliştirilmelidir. Bu kapsamda yeni pazarlar niteliğindeki ülkelerden ziyaretçilerin gelmesi de turizm pazarındaki çeşitliliğin artması açısından önem arz etmektedir. Bu bağlamda turizmdeki gelişmeyle birlikte turizm dışı sektörlerde de daha fazla doğrudan yabancı yatırımın gelmesi sağlanabilir. Bu doğrultuda bakanlık düzeyinde sağlanan destek ve teşvikler önemli bir rol oynayacaktır. Ayrıca bütün bölgeler turizm yatırımını geliştirmeli ve turizm projelerinin sayısını artırarak teşvik etmelidir. Bu kapsamda yerel yönetimlerin de sürece dahil olarak turizm ve eğlence amaçlı tesislerin inşasında politika desteğini arttırması yatırımların kademeli olarak artmasına neden olacaktır. Bununla birlikte destinasyonlar arasındaki ulaşım olanaklarının gelişmesiyle birlikte yeni turistik cazibe merkezlerinin oluşturulması ve sürdürülebilir turizm büyümesiyle birlikte daha fazla doğrudan yabancı yatırımların gelmesi mümkün olabilecektir. Bundan sonraki çalışmalar için turizm endüstrisi içerisinde yer alan sektörlerle yönelik yapılan doğrudan yabancı yatırımlara ait verilerin artmasıyla birlikte turizmdeki gelişmelerin incelenmesi sektörler açısından karşılaştırmalı bir analiz yapılmasını sağlayacaktır. Ayrıca modele farklı değişkenler eklenerek çalışmanın kapsamı genişletilebileceği gibi farklı test yöntemleriyle de değişkenlerin analiz edilmesi önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Ak, Ö. ve Zengin, B. (2020). "Türkiye'de Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları: Turizm Sektörü Üzerine Bir Değerlendirme", *Troyacademy Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5/1, 85-108.
- Akar, G. (2019). "Turizm sektörü", *Sektörel ekonomik analiz Türkiye (2003-2018)*, (Ed: M.Alagöz ve G.Akar), Gazi Kitabevi, Ankara.
- Arain, H., Han, L., Sharif, A. ve Meo, M. S. (2019). Investigating The Effect of Inbound Tourism on FDI: The Importance of Quantile Estimations", *Tourism Economics*, doi:10.1177/1354816619859695.
- Bahar, O. (2010). "Turizm Sektörüne Sağlanan Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının (DYSY) Ekonomik Büyüme Üzerine Olan Olası Etkisi: Türkiye Örneği (1986–2006)", *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 21/1, 27-40.
- Bezuidenhout, H. ve Grater, S. (2016). "The Dimensions of FDI in the Tourism Sector in Africa", *The Journal of Applied Business Research*, 32/4, 1115-1135.
- Bezić, H. ve Radic, M.N. (2017). "Tourism Foreign Direct Investment Led Tourism Gross Value Added: A Co-Integration And Causality Analysis Of Croatian Tourism", *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 30/1, 1443–1460.
- Bozkurt, H. (2013). *Zaman Serisi Analizi*. Ekin Basın Yayın Dağıtım, Bursa.
- Chen, X (2010). The influence of FDI on China's tourism industry. (Unpublished Master of Business Thesis). Auckland University of Technology.
- Chen, Y. (2017). "China's Tourism-Led Foreign Direct Investment Inflows: An Empirical Study", *Modern Economy*, 8/01, 39.
- Cortes-Jimenez, I. (2008). "Which Type of Tourism Matters To The Regional Economic Growth? The Cases of Spain and Italy", *International Journal of Tourism Research*, 10/2, 127–139.
- Çakmur Yıldıztan, D. (2010). *E-Views Uygulamalı Temel Ekonometri : Makro Ekonomik Verilerle*. Türkmen Kitabevi, İstanbul.
- Çeken, H. (2003). "Türk Turizmde Yabancı Sermaye ve Yabancı Sermaye Ortamının İyileştirilmesine Yönelik Öneriler", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6/10, 23-45.
- Ege, Z. ve Gürdoğan, A. (2006). "Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Türk Turizm Sektörü Açısından Değerlendirilmesi", *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 4/5, 42-58.
- Endo, K. (2006). "Foreign Direct Investment in Tourism Flows and Volumes", *Tourism Management*, 27, 600–614.
- Erkiliç, A. Y. (2013). *Türk Turizmde Konaklama ve Yiyecek Hizmeti Faaliyetine Yönelik Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarıyla Turizm Gelirleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi Üzerine Ampirik Bir Çalışma*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi.
- Fayissa B., Nsiah C. ve Tadasse B. (2008). "Impact of Tourism on Economic Growth And Development in Africa", *Tourism Economics*, 14/4, 807-818.
- Fereidouni, G.H. ve Al-Mulali, U. (2012). "The Interaction Between Tourism And FDI İn Real Estate in OECD Countries", *Current Issues in Tourism*, 17, 105–113.
- Gövdeli, T. (2019). "The Dynamic Links Between, Foreign Direct Investment, Tourism and Economic Growth in the European", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7/19, 407-427.
- Gujarati, N. D. (2016). *Örneklerle Ekonometri*, (Çev:N.Bolatoğlu), BB101 Yayınları, Ankara.
- Ilie, G. (2015). "Foreign Direct Investment in Tourism Sector", *Knowledge Horizons-Economics*, 7/3, 9-13.
- Işık, C. (2015). "Foreign Direct Investment in Tourism: Panel Data Analysis of D7 Countries", *Athens Journal of Tourism*, 2/2, 93-104.
- Işık, C. (2016). Türkiye'de Turizm Harcamaları, Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Sınır Testi Yaklaşımıyla Analizi". *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1/1, 1-8.
- Ivanovic, Z., Baresa, S. ve Bogdan, S. (2011). "Influence of Foreign Direct Investment on Tourism in Croatia", *UTMS Journal of Economics*, 2/1, 21-28.

- Katircioglu, S. (2011). "The Bounds Test to The Level Relationship and Causality Between Foreign Direct Investment and International Tourism: The Case of Turkey", *E+M Ekonomie A Management*, 1, 6-13.
- Kutlar, A. (2009). *Uygulamalı Ekonometri*. Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
- Marvell, A. (2011). Foreign Direct Investment in Tourism.
https://www.academia.edu/1165345/Foreign_Direct_Investment_in_Tourism.
- Meivitananli, B. (2018). "Foreign Direct Investment in Tourism and Economic Growth: Panel Data of OECD Countries", *International Journal of Advanced Engineering Research and Science*, 5/9, 287-295.
- Moore, W. ve Craigwell, R. (2008). "Foreign Direct Investment and Tourism in SIDS: Evidence from Panel Causality Tests", *MPRA Paper*, 33438, 1-15.
- Nunkoo R. ve Seetanaah, B. (2018). "Foreign Direct Investment and Tourism Development: A Theoretical and Empirical Review", *Sage Handbook of Tourism Management*, (Ed: C. Cooper, C.W. Gartner, N. Scott, ve S. Volo), Sage Publications, London.
- Peric, J. ve Radic, M. N. (2016). "FDI-led tourism growth hypothesis: empirical evidence from Croatian tourism", *European Journal of Tourism, Hospitality and Recreation*, 7/3, 179– 186.
- Phillips, P.C.B. (1987). "Time Series Regression With A Unit Root", *Econometrika*, 55, 277-301.
- Phillips, P.C.B., ve Perron, P. (1988). "Testing for A Unit Root in Time Series Regression", *Biometrika*, 2, 336-346.
- Rajapakse, R. P. C. R. (2016). "The Relationship between Foreign Direct Investment and Tourism Development: Evidence from Sri Lanka", *International Journal of Research in Economics and Social Sciences*, 6/5, 183-193.
- Rasit, N.B., Singkong, F. ve Aralas, S. I. (2019). "Tourism and Foreign Direct Investment: An Analysis for ASEAN Countries", *Malaysian Journal of Business and Economics*, 6/2,1-11.
- Salleh, N.H.M., Othman, R. ve Sarmidi, T. (2011). "An Analysis of the Relationships Between Tourism Development and Foreign Direct Investment: An Empirical Study in Selected Major Asian Countries", *International Journal of Business and Social Science*, 2/17, 250-257.
- Samimi, A. J., Sadeghi, S. ve Sadeghi, S. (2013). "The Relationship Between Foreign Direct Investment and Tourism Development: Evidence from Developing Countries", *Institutions and Economies*, 5/2, 59-68.
- Satrovic, E. ve Muslija, A. (2019). "Causality Relationship Between Foreign Direct Investment And Tourism", *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 22, 65-76.
- Selek, D. (2009) . *Turizm Sektöründe Yabancı Sermaye Yatırımları: 1980 Dönemi Sonrası Üzerine Bir İnceleme*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Selvanathan, S., Selvanathan, E.A. ve Viswanathan, B. (2009). "Causality Between Foreign Direct Investment And Tourism: Empirical Evidence From India", *Working Papers 2009-046*, Madras School of Economics, Chennai, India.
- Siddiqui, F. ve Siddiqui, D. A. (2019). "Causality Between Tourism And Foreign Direct Investment: An Empirical Evidence From Pakistan", *Asian Journal of Economic Modelling*, 7/1,27-44.
- Simatupang, P. ve Chik, A. R. (2014). "FDI in Tourism Sector And Economic Growth in Sumatra Utara", *Journal The Winners*, 15/2,150-158.
- Snyman, J.A. ve Saayman, M. (2009), "Key Factors Influencing Foreign Direct Investment in the Tourism Industry in South Africa", *Tourism Review*, 64 /3, 49 - 58.
- Şahbaz, A. ve Mızırak, Z. (2017). "Turizm Gelirleri ve Doğrudan Yabancı Yatırımlar Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 19/32, 107-114.
- Tomohara, A. (2016). "Japan's Tourism-Led Foreign Direct Investment Inflows: An Empirical Study", *Economic Modelling*, 52, 435–441.
- Terzi, H. ve Akbulut Bekar, S. (2019). "Türkiye'de Doğrudan Yabancı Yatırımlar, Turizm ve Dışa Açıklık Arasındaki İlişki:1974-2014 Dönemi", *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 20/1, 15-30.
- UNCTAD (2007). "FDI in Tourism: The Development Dimension", New York and Geneva, United Nations.

Yapar Saçık, S., Akar, G. ve Gülmez, Z. (2019). "Turizm Gelirlerinin Cari İşlemler Dengesi Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 42, 303-316.

Yazdi, S. K., Salehi, K. H. ve Soheilzad, M. (2017), "The Relationship Between Tourism, Foreign Direct Investment and Economic Growth: Evidence From Iran," *Current Issues in Tourism*, 20/1, 15-26.

Yu-Chi, S. ve Lin, H.P. (2018). "Causality Relationship Between Tourism, Foreign Direct Investment and Economic Growth in Taiwan", *Asian Journal of Economic Modelling*, 6/3, 287-293.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).